

բուսական ձևն և երևոյթն՝ բաղդատեց ընդ հնոյն. Ատլանտեան կլիմայից զանազանութիւնն զգաց և նշանակեց. մագնիսացեալ աստղեն խոտորումն գտաւ, ծովային յորձանաց և արևմտեան Հնդկաստանի կղզեաց կազմութեան վարդապետութեան և դրութեան հիմնադիր եղաւ. և ահա այսպիսի անձ մը՝ քիչ վերջը ժրտեց երկրիս գնդաձևութիւնը և բովանդակ իւր ճանապարհորդութեանց հիմն և շարժառիթը՝ որպէս զի իւր երկրաւոր դրախտին վրայ ունեցած անուրջը պաշտպանէ»։ (Գոլոմպոս յիրաւի միայն կատարեալ գնդաձևութիւնը մերժեց, և երկրիս ձևը տանձի մը նմանցուց, բայց այս ոչ երբէք իւր ճանապարհորդութեանց արգիւնքը փճացուց)։ «Նորա գործնական նաւուղութեան նրկատմամբ ունեցած ծանօթութիւնը և ուսումն շատ անկատար և անբաւականք էին. իսկ լայնութեանց վրայ բրած որոշմունք՝ բոլոր սխալ. այնպէս որ 'Թ գարձին յառաջին ճանապարհորդութենէն՝ մինչ կը կարծէր թէ Գանարեան կղզեաց մօտ էր՝ իւր դիմաց Ազորեանքն տեսաւ»։ (այս դատողութիւնը հիմնովին սխալ է. Գոլոմպոսի աեղեկագրէն և օրագրութենէն յայտնի կը տեսնուի)։ «Միայն պատահական և դիպուածական յաջողութիւն մը զինքը մեծցուց և անունն հռչակեց. և այս բաղդաւոր յաջողութիւնը՝ զոր պէտք ենք ընծայել միայն իւր յամառ և անվկանդ հաստատամասութեան՝ այնքան մեծ եղաւ և ժամանակն ալ այնչափ հռչակեց՝ որ արգասեաց առջև՝ մոռցուեցաւ զայն գտնողին ընդունակութիւնն և ծրագիրն»։

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(ԵԱՐ. տես 82)

ԲՐՈՒՍԻՈՅ Թաղաւորն և Պիղմարը՝ միայն մտադիր էին գործերը մինչև Յուլիոի 20 երկարելու. Տէ Դիլ «կարծես պաշտօնական ազգարարութեան մը հպատակելով», — այսպէս կը գրէր Պէրլինի գաղղիական դեսպանը, — չէզոք պետութեանց ներկայացուցչաց կը պատասխանէր թէ բրուսիական կառավարութիւնը բնաւ պատասխան կամ մեկնութիւն մը պիտի չի տար այնպիսի դրժոյ մը վրայ՝ զոր «բնաւ չէր կասկածեր»։ Գերմանական պաշտօնական թերթերը միաբերան կը հրատարակէին թէ «խնդիրը Գորդէզի որոշումէն կը կախուէր և ոչ եթէ 'ի փափաքանաց և յերկիւղէ և 'ի կասկածանաց օտար պե-

սուլթան» : Բրուսիա կը յայտարարէր անգղիական կառավարութեան թէ թագաւորը ամենեւին մասնակցած չէր Լէոքլտ իշխանին անձնական բանա-
դնացութեանց մէջ, նոյն բանը կը կրկնէր նաեւ գերմանական մամուլը : Բայց
անգղիական թերթերը խստիւ կը պահարակէին այս անխոհեմ փախուստներն
և բարակութիւնները. կը կրկնէին թէ «ոչ ոք այնքան միամիտ է որ կա-
րենայ հաւատալ թէ փրիմ նուիրեր է և Լէոքլտ ալ ընդունեւր է սպանիա-
կան թագը՝ առանց Բրուսիոյ պաշտպանութեան ստուգութիւնն ունենալու» :
Մատրիտէն ելած յայտարարութիւնը կը հրատարակէր թէ «Սպանիոյ պաշտի-
ւը չէր թողուր որ կառավարութեան մը ո և է ազգեցութեան անսար ըսպա-
նիական ազգը» : Եւ այս կառավարութիւնը որպէս զի գաղղիական վերստգըր-
դութիւնը և Եւրոպիոյ ազգարարութիւնքն այնպիսի պաղ կերպով ընդունէր՝
յայտնի է թէ պէտք էր ինքզինքը ապահով և ուժով կարծէր :

Մինչև այն պահուն գաղղիական կառավարութիւնը Պիզմարէէ ոչ պատաս-
խան և ոչ ո և է մեկնութիւն ստանալով, որովհետև ժամանակն ալ կարճ էր՝
որոշեց ուղղակի թագաւորին դիմել, որ այն ատեններն ինչպէս ըսինք՝ յէմն
կը գտնուէր. Պիզմարի գաղղիական զեւպանը, կոմս Պէնէտէղի, արդէն զայս
առաջարկած էր : Ուստի 7էն 8 յուլիսի գիշերը՝ Կրամոն դուքսը կը հեռա-
գրէր առ Պէնէտէղի. «Մեկնեցէք յէմն» : Իսկ կէս գիշերին՝ ուրիշ հեռա-
գիր մ'ալ ստացաւ որ տեսութեան կամ այցելութեան նպատակը կ'որոշէր :
«Պէտք է որ, կ'ըսէր, հաստատ և որոշ պատասխան մ'առնուաւ. այսինքն թէ
թագաւորին կառավարութիւնը չի վաւերացընէր Հոհէնզոլլէրն իշխանին ընտրու-
թիւնը, և կը հրամայէ իրեն հրաժարիլ անկախ թագաւորին հաւանութեան
կատարած որոշումէն : Գործը վերջին կէտը հասեր է և Եթէ ժխտական պա-
տասխանի մ'ընդունիս՝ պէտք է ամէն բան կարգի գնենք, և շարաթ օրուը-
նէ՝ պէտք է գունդերու շարժումն սկսիլ, որպէս զի տասնուհինգ օրէն պատրաստ
ըլլանք պատերազմի : Քաղաքական խնկրոց պատճառաւ թագաւորութիւնէ արգել-
եալ իշխանազանց որչափ օրինակ գիտես՝ թագաւորին աշէին առջև դիր. նախ
Նմուրի գուքսն 'ի Պիզմար. անգղիացի, ռուս կամ գաղղիացի իշխան մը 'ի Յու-
նաստան. Մուրատ 'ի Նարոլի, արգելեալ 'ի Կայսերէն, և այլն : Մանաւանդ
ուշադիր պէտք է ըլլաս որ չըլլայ թէ փախստական և անորոշ պատասխաններով
ժամանակ վատտկի. պէտք է գիտնալ թէ արդեօք խաղաղութիւն պիտի ունե-
նանք, թէ պիտի ստիպուինք պատերազմի : Եթէ կարենանք համոզել զթագա-
ւորն որ ետ առնու Հոհէնզոլլէրն իշխանին ընտրութիւնը՝ մեծ յաջողութիւն մը
պիտի ըլլայ և ամենամեծ ծաւալութիւն մը մատուցած կ'ըլլաք ազգին, թագա-
ւորն իւր կողմանէ Եւրոպայի խաղաղութիւնն ապահոված կ'ըլլայ. ապա թէ
ոչ՝ յայտնի է թէ պատերազմ՝ ուրեմն, ոչ զանգաղութիւն և ոչ անստուգու-
թիւն, ոչ երբեք պաշտօն մը այսչափ կարեւորութիւն առած էր ցարդ . իմ
ամենէն անելի ջերմ փափագս և մաղթանքս է՝ որ կարենաք յաջողիլ» :

Դարձեալ կը յաւելուր. «Զգուշացէք Հոհէնզոլլէրն իշխանին ազատ գոր-
ծելուն վրայ արուած փախտական պատասխաններէն. թագաւորին կառավա-

բութիւնն անկարելի է որ չմասնակցի և անկէ շահ մը չունենայ, գործերն իւր ազդեցութեամբ և գործակցութեամբ այս ուղղութիւնն առին. իսկ այժմ պէտք է որ զայն բարուքէ և սրբազրէ» :

Այս հրահանգներն յայտնի կը ցուցընեն նրամոնի պատերազմէ խուսափելուն համար ունեցած փափազն և ըրած ջանքն, և լիովին կը պատասխանեն այն ամբաստանութեանց, որով կը համարին թէ Գաղղիա զո՛հ չըլլալով Լէոբոլտ իշխանին յուլիս 22ին ըրած պարզ հրաժարմամբ՝ խզեց յարաբերութիւններն, պահանջելով որ Բրուսիոյ թագաւորն ալ մասնակցի այս հրաժարման : Գաղղիոյ պահանջը միշտ նոյն եղաւ և մնաց. նրամոն յաջորդ հեռագրաց մէջ կը պնդէր. « Եթէ Հոնէնձոլլէրն ընտանեաց զուգը ցարդ անտարբեր մնացած է այս խնդրոյն նկատմամբ՝ մենք կ'աղաչենք որ այսուհետեւ չըլլայ, և միջամտէ իւր հրամանօք կամ գէթ խորհրդովք» :

Այս պաշտօնը շատ դժուար էր և փափուկ. Բայց Պէնէտէզդի իւր անձնական նրբամիտ և քաղաքավար յատկութեամբք և Գերմանիոյ գործոց և անձանց լաւ ճանաչողութեամբ՝ ամենայարմար անձն էր. և արդեամբք իսկ ցըցուց :

Սակայն 'ի Մատրիտ' սպանիական կառավարչական անձանց քաղաքաւարները զգալի փոփոխութիւն կրեց էին. դժուարութիւնք և խոչընդոտք՝ օրրստօրէ կը բաղմանային, Էսթարդէրիսդք և Մոնթանսիէրիսդք իրենց օրագրաց բերնով կ'իմացընէին՝ թէ չէին հաւանիր Հոնէնձոլլերեան ընտրութեան. այս բաւական էր նաև Գորդէզի անյայտողութեան : Փրիմ' կորուսեց էր իւր անկախ և հպարտ անգործութիւնը, և թէպէտ գիտէր որ բանակին մեծ մասն իրեն կողմնակից էր՝ սակայն կը խոտտովանէր որ անշուշտ հրացանաձգութիւնք տեղի պիտի ունենային : Կարլոսեանք թշնամական կերպ մ'առեց էին և զինեալ ընդդիմութեան կը պատրաստուէին : Գաղղիական զեռպանը՝ կը ջանար սպանիական զիւանազէտ անձանց ցուցընել թէ Լէոբոլտ իշխանը ո՛րչափ մրտանգներու կրնար ենթարկել զՍպանիա, թշնամանալով Կայսեր և Գաղղիոյ հետ՝ որ միշտ սպանիական ժողովրդեան անկախութիւնն յարգեց էր. կ'ընէր դարձեալ թէ բովանդակ Եւրոպա զՍպանիա պատասխանատու պիտի համարէր եթէ Փրիմի և Պիկամարքի բռնած անըմբռնելի ընթացքէն գէշ հետեւանք մը յառաջ դար :

Քանիմը քաղաքագէտ անձինք այնչափ խաղաղութեան կը փափագէին՝ որ կ'ուզէին զՊէնէտէզդի ուղղակի Լէոբոլտ իշխանին ղրկել, մինչ Կայսրն ինքնին պիտի գրէր առ թագաւորն Բրուսիոյ : Բայց Նաբոլէոն չհաւանեցաւ այս խորհրդին. հետեւեալ նամակաւ, որ ցարդ չէ հրատարակուած, պատասխանեց նրամոնի զգոյն.

« ... Ոչ օգտակար և ոչ պատշաճ կը դատիմ իմ կողմանէս գրել առ թագաւորն կամ առ իշխանն. մանաւանդ ինձ կը թուի որ պէտք չէ հրամայել Պէնէտէզդիի՝ իշխանին այցելութեան երթալ : Միայն Բրուսիոյ հետ է մեր գործը. ուստի մեզի արժանաւայել չէ երթալ Հոնէնձոլլէրն իշխանէն

հրաժարում մը խնդրել : Խնդրեմ հակառակ հրաման մը չըրկեցէք Պէնէտէզ-դիի այս նկատմամբ» :

Նարոյնոն

Տը Կրամոն իսկոյն այսպէս հեռագրեց Պէնէտէզդիի. « Պէտք չէ Հոհենձուլէրն իշխանը տեսնես. Կայսրը չուզեր բնաւ անոր հետ բանակցել » :

Յուլիս Տին, երեկոյեան ժամը 4 1/2ին, Պէնէտէզդի հասեր էր յէմն, և յաջորդ օրը Բրուսիոյ թագաւորին հետ առաջին անգամ պիտի տեսակցէր :

Պէնէտէզդիի անակնկալ ժամանումն յէմն՝ զՊիզմարը և զթագաւորն այնքան յանկարծակիի բերաւ՝ որ ժամանակ չունեցան խորհրդակցելու : Դեսպանը արդէն առաւօտեան առաջին ժամերէն ունկնդրութիւն մը խնդրած էր. թագաւորն իմացուց որ կէսօրուան երեքէն առաջ չէր կրնար զինքն ընդունիլ. քիչ վերջն անմիջապէս զրկեց իրեն զպարոն վէրդէր՝ « յայտնի է թէ զիս քննելու և փորձելու », կը զրէր Պէնէտէզդի առ Կրամոն : Ժամն երեքին Պէնէտէզդիի առաջին տեսակցութիւնն ըրաւ, և սկսաւ իմնի այն բանազնացութեանց շարքը՝ զորս պէտք է լաւ ճանչնալ՝ պատերազմին հրատարակութեան անմիջական պատճառներն ըմբռնելու համար :

Պէնէտէզդի խօսակցութիւնն սկսաւ ապահովելով զթագաւորն թէ Գաղղիոյ մի միակ փափագն էր գէշն առնուլ այն խռովութեան և յուզման՝ զոր Լէոքոլտ իշխանին ընտրութիւնը յարուցեր էր 'ի Սպանիա և 'ի Գաղղիա : Դիտել տուաւ որ Անգղիա և միւս ամէն պետութիւնք՝ մեծապէս յուզեալ էին այնպիսի կարգադրութեան մը հետեանքներէն՝ որ կրնար Եւրոպիոյ անգործութիւնն և հաւատարմաւորութիւնը վրդովել :

Հոհենձուլէրն իշխանը, — կը յաւելուր, — չէր կրնար սպանիական թագն ընդունիլ առանց հաւանութեան իւր ազգակցին և տիրոջ Բրուսիոյ թագաւորին, Գուլլիէլմոսի խոհեմութիւնն և գովթն յիշեց : Թախանձեց զնա տալ Եւրոպայի « իւր վեհանձն զգացմանց այս նոր ապացոյցն ևս » : Ըսաւ դարձեալ թէ « Կայսրը՝ զոր և երջանիկ պիտի ըլլար այնպիսի որոշման մը համար՝ որ ամէն տեղ զոհութեամբ և երախտագիտութեամբ պիտի ընդունուէր » :

Թագաւորին տուած պատասխանաց գէժ կը կրկնէր՝ թէ հասարակաց կարծիքը չէր կրնար զանազանութիւն գնել ընդ թագաւորն և ընդ զլուս ընտանեաց՝ Լէոքոլտ իշխանին ընտրութեան վաւերացման տեսակէտով. աշխարհ պարզապէս պիտի դատէր՝ թէ Հոհենձուլէրն իշխանը իբր անգամ Բրուսիոյ արքունական ընտանեաց, Սպանիոյ զահր բազմելով՝ պիտի միացընէր երկու թագերը :

Կը կնքէր խօսքը պնդելով որ քաղաւորը միայն այս աղիտալի զրից վերջ կրնար տալ. և նախընթաց հրաժարմանց օրինակներն իրեն յիշեցընելով, կը ցուցընէր թէ « Ի՛նչպէս այլ թագաւորութիւնք պարզ իրենց զերդաստանին շահերը զոհեր էին եւրոպական խաղաղութիւնը պահելու համար » :

Բայց թագաւորը, անորոշ կերպով և ստէպ կրկնելով կը պատասխանէր

թէ Հոհէնձողէրն իշխանին գործելու լիուլի ազատութիւն կ'ուզէր տալ. սա. կայն կը խոստանար հարցընել Լէոքոյտի հօրը Անտոն իշխանին իրեն զաղա. փարն Գաղղիոյ այս յուզման նկատմամբ, և կը յաւելուր «եթէ իշխանն. րըն իրենց ընդունելութիւնն ետ առնուին՝ ինքն ալ կը հաստատէր այս որո. շումը» :

Երեկոյեան ժամը 8ին՝ Պէնէտէղդի հեռագրեց առ Կրամոն իւր այս ա. ռաջին տեսակցութեան բովանդակութիւնը. նոյն զիշեր Բարիզ պէտք էր հա. սած ըլլալ. բայց դեռ առաւօտը 10ին իսկ չէր հասած : Օլիվիէ մեծապէս վրդովեալ՝ մարդ զրկեց առ նախարարն. արտաքին գործոց որ թերեւ կարե. նայ լուր մ'առնուլ, և հետեւեալ խօսքերն ուղղեց առ նախարարն. «Է'են. թաղրեմ՝ որ և ոչ զուք լուր մ'առած պիտի ըլլաք ոչ 'ի Պերլինէ և ոչ յէմսէ. այս շտաքիսն ինձ տարօրինակ կը թուի» :

Վերջապէս այսքան անհամբերութեամբ սպասուած հեռագիրն՝ որ ճանա. պարհի վրայ ուշացեր էր, 10էն քիչ մը վերջը հասաւ. սակայն «այնպէս կտրատեալ և այլայլեալ՝ կարեւոր մասանց մէջ՝ որ գրեթէ անկարելի էր ամ. բողջութիւն մը կազմել» : Այս յապաղումն և փոփոխութիւնք գերմանական հեռագրատանց պաշտօնաւարանն բռնոն մերկի մ'ընծայեց՝ որ Հոհենսի հովտին մէջ ծագեր էր : Բայց շուտով հասաւ 'ի Բարիզ Պէնէտէղդի Կրամոնի գրաւոր աեղեկագիրն բերողը : Այն այցելութեան Գաղղիոյ դեսպանին վրայ թողու. ցած ընդհանուր տպաւորութիւնն հետեւեալն էր. «Թագաւորը չուզեր ստիպել զԼէոքոյտ որ հրաժարի. սակայն անձնական և մասնաւոր թղթաւորութիւն մ'ալ չի ընել. կամ լաւ ևս, որպէս զի զինուորական կարգադրութիւնք և պատ. րաստութիւնք կարենան 'ի գործ դրուիլ և 'ի Մատրիտ գործոց ընթացքն յա. ռաջէ՝ Գուլիէլմոս ժամանակ միայն կ'ուզէ վաստակիլ : Ինձ այնպէս կը թուի թէ Գորդէզի որոշողութիւնն թաղաւորին փափագածն է իբր միակ վճիռ. և ցկէս այս վճռոյն՝ կը զանգաղի յայտնել իւր գաղափարն» : Իսկ թագաւորին այն պատասխանին համար՝ որով կ'ուզէր վաւերացընել իշխանին ընտրութիւ. նը իբրեւ սոսկ զլուխ Հոհէնձողէրն ընտանեաց՝ Պէնէտէղդի կը զիտէ թէ այս հարցն շատ նրբամիտ է և յայտնի կ'ընէ այնպիսի մարդ մը «որ քաջ վարժ է ստէպ այս փախստական միջոցաց դիմելու» . և Կրամոն դեսպանին պատասխանած ժամանակ՝ կը յաւելու թէ իշխանն Լէոքոյտ գերման բանա. կին սպայից խմբէն ըլլալով՝ պէտք էր Գուլիէլմոսի հաւանութիւնն ընդու. նիլ իբր թագաւոր և ոչ սոսկական անձ :

Մինչ յէմսէ կը ժամանէր 'ի Բարիզ այս անորոշ և տարտամ տեղեկա. գիրն՝ մի և նոյն օրուան մէջ ծանրագոյն և առաւել վրդովիչ նորարայուրք կը հասնէին. Հոգդանոսի գետաբերնոյն կառավարչապետէն ուղղեալ հեռագիր մը կը գուժէր թէ քաւառին մէջ բնակեալ գերմանք, որ Լանսպերի (տե. դական պաշտպանութիւն) բանակէն էին՝ մասնաւոր թղթերով կոչուեցան 'ի հայրենիս : Այս կոչեալներէն միոյն վրայ, 'ի Մէց, բանակաշարժութեան ծրագիր և հրահանգ մը գտեր են, վերջապէս նոյն օրն այլ բազմաթիւ լու.

բեր ալ հառան որք ամէնն ալ գերմանական բանակին շարժումը կ'իմացընէին :

Այս լրոց վրայ՝ Օլիլիէ նախ և առաջ կարծեց թէ անօգուտ էր այլ ևս բանագնացութիւնք շարունակել : « Պէնէտէղիի հեռագիրը, — կ'ըսէր նա յուլիս 10ին : Կրամին զգախ, — շատ պարզ է և մեկին. իմ բոլոր նախագագումներս կը հաստատէ, և այս վայրկենէս պատերազմն անհրաժեշտ կը թուի ինձ. քաջութեամբ և արիւթեամբ պէտք է որոշել, միայն այս մնաց մեզի » :

Սակայն Կրամին գեռ ևս կը յուսար 'ի Սպանիա հասարակաց կարծեաց յեղափոխութեան, որ միայն Հոհենօպլէրն իշխանին ընտրութեան արգելք կրնար բլլալ. նոյն իրիկունը այսպէս կը հեռագրէր ռու Պէնէտէղիի. « Պէտք է ամէն ջանք ընել յնուական պատասխան մ'ընդունելու համար. այլ ևս ըսպառել չենք կրնար. զի այն տունն Ֆրուսիոյ զինուորական պատրաստութիւնք մերինն աւելի ահաւոր և կազմ կ'ըլլան. նոյն իսկ այսօրունէ պէտք ենք սկսիլ » : Դարձեալ. « Ոչ մի տեսակէտով պէտք ենք շնորհել Ֆրուսիոյ այն առաւելութիւնքն և դիտութիւնք՝ որք ճշին այնքան ազէտաւոր եղան Աւստրիոյ » :

Մի և նոյն ժամանակ գաղղիական կառավարութիւնն կը խնդրէր չէզոք պետութիւններէ որ պատերազմէն խուսափելու համար միջամտեն. յիրտի 'ի Վեննա Պէտադ կը յայտնէր գնապանին թէ արգարացի էր Գաղղիոյ յուզումը և թէ կը յուսար 'ի խոհեմութիւն բրուսիական կառավարութեան, որ այս պարագային մէջ նոր և յայտնի ցոյց մը պիտի տար ամբողջ Եւրոպիոյ իւր խաղաղասէր ոգոյն և տրամադրութեանց, « բռնադակ իւր ազդեցութիւնն 'ի գործ դնելով 'ի Մատրիտ որոշեալ այն անպատշաճ և անկարծելի ընտրութիւնն ետ առնելու համար » :

Աղքատագր կայսրն ալ իւր կողմանէ կ'ապահովէր գաղղիական դեսպանն, ըսելով թէ լաւ ըմբռնած է այն թշնամական գիրքը զոր կը պատճառէր Գաղղիոյ՝ Հոհենօպլէրին ընտրութիւնն, և թէ ինքն արգէն 'ի Պերլին «լսեցուցեր էր ամենամեծ չափաւորութեան լեզուն» :

Ի չէզոք պետութեանց՝ միայն Անգլիա պաղ և անտարբեր կը թուէր. թէպէտ 'ի Սպանիա խորհուրդ կու տար որ վերջ տան այս խնդրոյն՝ սակայն բնաւ ուղղակի չէր գործեր 'ի Պերլին : Կլէտտոն — Կրէնիլի պաշտօնարանը՝ ընդ ազդեցութեամբ Վիքթորիա թագուհւոյն՝ որոշեր էր ո'րպիսի կարելի է չմանակցիլ այնպիսի գործոյ մը, յորում թագուհւոյն ազգականաց միոյն վրայ էր խնդիր : Խալական կառավարութիւնը՝ « ջերմ փափագող ընդհանուր խաղաղութեան, և պատրաստ գործելու յետ մճոյ գաղղիական կառավարութեան (նամակ Լորտ Կրէնիլիի), որոշեր հրաւիրել էր զչէզոքս 'ի համախոհ միջամտութիւն թէ՛ 'ի Պերլին և թէ՛ 'ի Բարիզ » : Քատորնա՝ Լոնտոնայի խալական դեսպանն՝ այս առաջարկութիւնը յուլիս 9ին Լորտ Կրէնիլիի ներկայացուց. և հետեւեալ պատասխանն առաւ. « Գէթ այս վայրկենիս՝ տէրութեանց միաբան. գործողութիւն մը փափագելի չէ » : Քիչ վերջը Լորտ Ճոն Ռուսէլ ալ աւելցուց « եթէ Անգլիա ուզէր՝ կրնար պատերազմն արգէ-

լուսն» : Մինչ անդդիական կառավարութիւնը չէզոք պետութեանց առջև այսպիսի տարտամ ընթացք մը կը բռնէր՝ ընդհակառակն 'ի Բարիզ այնքան շեղմ պաշտպան կը թուէր խաղաղութեան՝ որ կայսերական կառավարութիւնը վախելով մի՛ գուցէ ամբաստանուի իբր արգելք խնդրոյն խաղաղութեամբ վերջանալուն՝ դեռ չէր համարձակէր պահեստի գունդերը 'ի գէն կոչելու՝ մինչ Բրուսիա արդէն լիմցուցեր էր այս գործն :

Ի Սպանիա՝ Փրիմ ինքզինքը միայնակ և լքեալ կը ձևացընէր, և Գաղղիոյ գէմ եղած ամէն նախատանաց և կեղծաւորութեան գաղափարն կը մերժէր : Արտաքին գործոց պաշտօնեայն, Սակասդա, յուլիս 5ի և յաշորդ հեռագրերը բոլորովին մոռնալով՝ կը հաստատէր թէ սպանիական կառավարութիւնը՝ առանց նախատեսելու այսպիսի դժուար պարագայից մէջ կը գտնուէր և թէ ամենևին զիտաւորութիւն չունէր զԳաղղիա գրգռելու : Անգղիական զենապանը՝ խորհուրդ տուաւ Սակասդայի՝ որ այս իմաստով պաշտօնական տեղեկագիր մը ցրուէ. բայց այս ընելու համար՝ պէտք էր բացարձակապէս իրզեւ Պիզմարքի հետ ունեցած յարաբերութիւնը, և նորա զարհուրելի վրէժխնդրութեան և ցամառն ենթարկել ինքզինքն : Փրիմ և Մէրրանո յետ աղմկակից խորհրդակցութեան մը՝ որոշեցին պատգամաւոր մը զրկել առ իշխանըն լէոբուա՝ որպէս զի հրաժարի իւր ընտրութենէն :

Ռուսմանիոյ Կարուտ իշխանը՝ լէոբուտի եղբայրն՝ Դիւլլըրիի պաշտօնաւորանին իմացուց իւր տրանսլութիւնն եղբօրը ընտրութեան նկատմամբ. և յիշուաի ոչ միայն կը վախէր որ եթէ պատերազմ ծագէր՝ զՌուսիա պիտի ունենար 'ի թիկանց՝ այլ կ'ուզէր նաև Գաղղիոյ բարեկամութիւնն և բարեհաճութիւնը շահիլ. և պատերազմին բովանդակ ընթացից մէջ՝ մեծ համակրութիւն յայտնեց առ Գաղղիա, որոյ — այս մանրամասնութիւնը սակաւուց ծանօթ է, — յուլիս 26ին առաջարկեց նաև յօգնութիւն իւր բանակն (տեղեկագիր Իբսիլանդի ինշխանին) : Ռուսի 'ի Բարիզ Ռուսմանիոյ ընդհանուր գործակատարն՝ հրաման ընդունեցաւ երթալ առ իշխանն լէոբուտ՝ նորա կարծիքը փոխելու համար : ՅՕլիսիէէ (Դիէր պատմութեան առջև) զիտնէր որ կայսրն Նաբոլէոն այս ինչիւր վերջացընել ուզելով, իւր 'ի սկզբան բռնած քաշուած դիրքն փոխեց և անձամբ ուզեց գործել իշխանին վրայ հրաժարեցընելու պիտմամբ :

Յուլիս 10ն անցաւ և Պէնէտէզգի չկրցաւ երկրորդ ունկնդրութիւն մ'ալ ընդունիլ. յաշորդ օրուան տեսակցութեան՝ երկու կողմանէ ալ մի և նոյն պատճառաբանութիւնք կրկնուեցան. թագաւորն ըսաւ թէ նոյն իրիկունը կամ յաշորդ օրը կը յուսար պատասխան մ'ընդունիլ յիշխանաց : Պէնէտէզգի յայտնեց 'ի Բարիզ տիրած հասարակաց կարծեաց սաստիկ անհամբերութիւնն, բայց թագաւորը զիտեց որ «մինչ ինքն քանի մը ժամուց եեթ յապաղումն կը պահանջէր՝ Գաղղիացոց ցոյց տուած այս անհամբերութիւնն և շտապն՝ կրնար խաղաղութեան պահպանման գէմ կարծիք մը վերցընել» : Մերժեց զարձեալ իշխանին ընդունելութեան արգելք գնելու պալմանն. և թէ զկայս-

բըն ապահովցընելու համար իր բարի գիտաւորութեանց նկատմամբ՝ յայրող օրն պիտի դրկէր 'ի Բարիզ զպարոն վէրդէր։ Սակայն Գուլիէմոս իմացեր էր որ Հոհէնձոլլէրն իշխանք յետո կը կենային օտար ազդեցութեանց տեղիք տալով, այս հրաժարումը յօժարակամ՝ և ինքնաբերաբար չէր, այլ ստիպու- զական և անհրաժեշտ։ Վերջապէս սա այնպիսի անյաջողութիւն մ'էր՝ որ իւր անձնասիրութիւնն կը վիրաւորէր և մեծապէս կը վտանգէր գերման կայսե- րութեան վերականգման վրայ յօրինած իւր ծրագրերն։

Յայրող առաւօտ, յուլիս 12ին, թագաւորը հեռագրեց առ Պիլզմարք վեր- ջին պէպքերը, յանձնելով որ երթայ 'ի Պերլին և գործերն կանոնաւորապէս ուղղէ լիազօր իշխանութեամբ։ Հազիւ այս հեռագրին ուղղեց՝ թագաւորը գո- հութեան հառաչ մ'արձակելով՝ իւր քով գտնուող տնձանց ըսաւ. «Շատ լաւ, այսպէսով Պիլզմարք ալ ինձմէ գոհ պիտի ըլլայ»։

Պիլզմարք պատրաստուած էր յիշման երթալով՝ երբ թագաւորական հեռագի- րըն ընդունեցաւ։ Իսկոյն թողուց զՎարձին, և ճամբուն վրայ գիւղին քա- հանան տեսնելով՝ իւր թեւերով խաշանիչ երկու սրոց ձեն ըրաւ, այսու նշա- նակել ուզելով թէ պատերազմի ժամն հասեր էր։

Ի Բարիզ վէրդէրի այցելութեան կը սպասէին։ Օլիվիէ Կրամօն դքսին հա- մար հրահանգներ գրեց՝ օրը այժմ լոյս կը տեսնեն. նշանաւոր կէտն սա է. «Եթէ Լէոքլու իշխանը յօժարակամ կը հրաժարի՝ ներկայ միջադէպն կը լուծուի. իսկ եթէ կը հրաժարի 'ի հրաւանէ քաջատրոյի՞ն՝ ապագան ևս ա- պահոված կ'ըլլայ։ Վէրպլէրի հետ ըլլալիք նոյն իսկ առաջին տեսակցութեան մէջ՝ խնդիրը այնպէս պարզ կերպով պէտք է առաջարկել՝ որ այլ ևս ժամա- նակ չի կորսուի. որոշ և վճռական եղէք, և ջերմ կերպով թախանձեցէք զնա։ Եթէ Հոհէնձոլլէրն իշխանը, ըստ խորհրդոյ քաջատրոյին, կը հաւանի ետ առնուլ իւր ընտրութիւնն՝ ամենայն ինչ կը վերջանայ»։

Յուլիս 12ին կէս գիշերը՝ Սպանիոյ գեսպանն 'ի Բարիզ՝ Հալլասի գոր- ժակալութեան ձեռօք Հոհէնձոլլէրն Անտոն Իշխանէն հեռագիր մը կ'ընդու- նէր, որ յանուն որդւոյն կը յայտնէր Սպանիոյ գահէն հրաժարիլը. հեռա- գիրը կարճ էր և որոշ. գեսպանն վազեց իսկոյն 'ի խորհրդարանն, գտաւ անդ զՕլիվիէ և հաղորդեց հեռագիրն. յետոյ գնաց մամլոյ ներկայացուցչաց հաղորդեց այս լուրը։ Խոսք մը երեսփոխանաց շրջապատեց զՕլիվիէ հար- ցընելով. «Խաղաղութիւնն է. — Բնաւ բան չեմ գիտեր, պատասխանեց պաշտօնեայն — Զայս նոյն ինքն Օլիվիէ կը հաստատէ. թէպէտ ժամանա- կին օրագիրք կը պատմեն թէ նա ընթացեր է խորհրդարանին չորս բոլորն հեռագիրն 'ի ձեռին աղաղակելով. «Խաղաղութիւն» — «Շատ աղէկ, ըսաւ Դիէր նոյն օրն, այժմ պէտք է հանդարտ կենաք։ — Անտարակոյս եղէք, պատասխանեց Օլիվիէ, արդ խաղաղութիւնը գտանք և չենք թողուր որ փախ- յի»։

Բայց ճիշդն ըսելով՝ հասարակաց վրայ գործած տպաւորութիւնն տարբեր եղաւ. հեռագիրն ուղղակի Լէոքլու իշխանէն չէր եկած, անուղղակի կերպով

գաղղիական կառավարութեան ձեռքն անցեր էր. և որ ասելին է, Բրուսիոյ կողմանէ ապագային համար ընաւ երաշխաւորութիւն մը չի կար: Պաշտօնաւորանին ղէմ՝ եղած զժգոհութիւնն յայտնի կը տեսնուէր խորհրդարանին մէջ կամաց կամաց տիրող յուզմամբ: Տիպլէրնուա՝ կ'ուզէր հարցընել պաշտօնաւորանին թէ ապագային համար ի՞նչ տեսակ երաշխաւորութիւն պիտի պահանջէր. Է. Փիլքար կ'ուզէր որ կառավարութիւնը հաղորդէր հասարակաց հեռագրոյն բնագիւղը: Իսկ Կամպէղզա՝ բարձրաձայն կը քարոզէր թէ ըստ իւրեն Հոհէնձոլլերեան խնդիրը պատճառանք մ'էր՝ ուսկից Գաղղիա պէտք էր օգուտ քաղել՝ անմիջապէս Բրուսիոյ ղէմ՝ պատերազմ հրատարակելով, և այս կերպով ընդհանուր զինաթափութիւնն կը գործադրուէր: Յիշեալ նիսար յոյժ ազմկալից վերջացաւ, յաջորդ օրուան սպասելով:

Կրամոն իսկոյն հեռագրեց առ Պէնէտէղզի. « Բուլանդակ ճարտարութիւնդ 'ի գործ գիր, որպէս զի կարենաս մեզի ամիջապէս հեռագրել թէ Հոհէնձոլլէրն իշխանին հրաժարականը՝ նոյն իսկ Բրուսիոյ թագաւորէն ձեզի իմաց տըրուէր կամ հաղորդուէր է»: Արաքիս գործոց պաշտօնէին մտաց համեմատ՝ թագաւորէն հաղորդեալ այսպիսի հրաժարական մը՝ պաշտօնակաւ, բըրոշակակաւ գործ մը պիտի համարուէր, և գաղղիական կառավարութիւնը անոր մէջ երաշխաւորութեան ստուշեր մը պիտի տեսնէր, զոր 'ի սէր խաղաղութեան՝ զոհացուցիչ ապահովութեան աստիճանին պիտի բարձրացնէր: Այն ժամանակ միայն պիտի կարենար ըսել խորհրդարանին. « Բրուսիոյ թագաւորն ինքնին հաղորդեց մեզ [էոբուտ իշխանին հրաժարականը. նա ինքնին զայս յայտնեց մեզ, և այս գործին մէջ ուրախութեամբ կը տեսնեմք սպասեցմէն խուսափելու իւր անյողդողդ փափազն»:

Մէկ ժամ վերջը գուքսն Կրամոն ընդունեցաւ զպարոն Վէրդէր. սա բացարձակ կերպով յայտնեց Կրամոնի՝ որ հրաժարականը ուղղակի իշխանէն կու գար, և թէ քաջաշուքն բնաւ մասն չուէր: Այն ատեն Կրամոն գրիչ մը ձեռքն առնելով՝ թուղթի կտորի մը վրայ հետեւեալ տողերն գրեց, իբր յիշատակարան մը. « Թագաւորը վաւերացրելով զ[էոբուտ Սպանիոյ թագն ընդունելու համար՝ չէր կարծեր որ այսու Գաղղիոյ արժանապատուութեան և շահուց կը մնասէ: Ե. Վեհափառութիւնն կը մանակցի Հոհէնձոլլէրն իշխանին հրաժարականին, և փափագ կը յայտնէ որ իւր և Կայսերական կառավարութեան մէջ եղած թիւրիմացութեան ամէն առիթ ջնջուի»: Օլիվիէ ևս այս յայտարարութեան ջերմ պաշտպան էր, յիշելով որ կայսրն Նաբուլէոն 1859ին չղանդաղեցաւ երթալ 'ի Պատէն, անդ ժողովեալ պերման իշխաններն ապահովընելու Գաղղիոյ խաղաղասիրական զգացմանց վրայ:

Շարունակելի